

Københavns Universitet

Grammatisk variation og forandring i moderne dansk

Christensen, Tanya Karoli; Jensen, Torben Juel

Published in:

Hvad ved vi nu - om danske talesprog?

Publication date:

2015

Document version

Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):

Christensen, T. K., & Jensen, T. J. (2015). Grammatisk variation og forandring i moderne dansk. I F. Gregersen, & T. Kristiansen (red.), *Hvad ved vi nu - om danske talesprog?* (s. 203-219). København: Sprogforandringscentret.

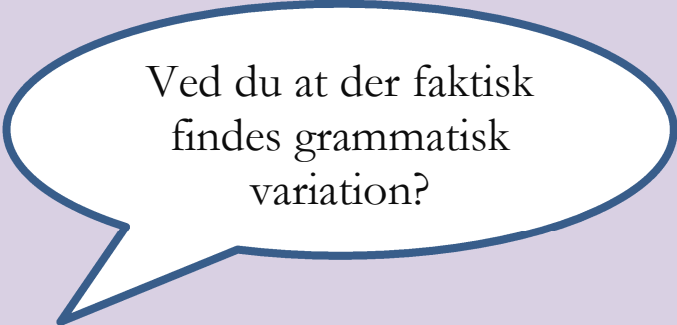
Hvad ved vi nu

– om danske talesprog?

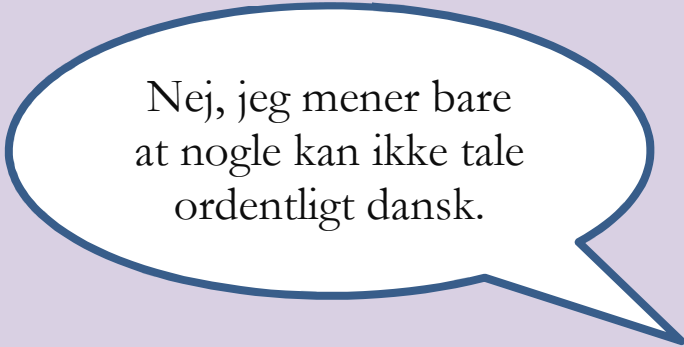
Redigeret af Frans Gregersen og Tore Kristiansen

SPROGFORANDRINGSCENTRET

Denne artikel er kapitel 11 i bogen
Hvad ved vi nu – om danske talesprog?
(red. F. Gregersen og T. Kristiansen)
Sprogforandringscentret 2015.

A white speech bubble with a dark blue outline, containing text.

Ved du at der faktisk
findes grammatisk
variation?

A white speech bubble with a dark blue outline, containing text.

Nej, jeg mener bare
at nogle kan ikke tale
ordentligt dansk.

11 Grammatisk variation og forandring i moderne dansk

TANYA KAROLI CHRISTENSEN OG TORBEN JUEL JENSEN

NÅR MAN siger at man forsker i grammatisk variation og forandring, støder man ofte på den holdning at det er der da vist ikke noget af i moderne dansk. I hvert fald ikke når man ser bort fra enkelte dialektalt relaterede variationsfænomener som fx den foranstillede bestemte artikel i vestjysk ('æ hus' i stedet for 'huset'), de tre grammatiske køn i blandt andet fynsk ('øj hingst' vs. 'en dukke' vs. 'et blus'), eller forskellen mellem 'fryse om fingrene' og det jyske 'fryse fingrene'.

Som det vil fremgå af denne artikel, findes der faktisk en del grammatisk variation i dansk, men ofte bliver den slet ikke opfattet som variation. Det kan enten skyldes at sprogbrugerne ikke lægger mærke til den, fordi den så at sige går under deres radar, eller fordi visse former for sprogbrug simpelthen ses som 'fejl' og ikke som variation. Vi vil eksemplificere begge dele ud fra Sprogforandringscentrets studier af ledstilling i ledsætninger, 'generelle udvidere', dvs. udtryk som *og sådan noget, eller noget i den stil, og al den slags der*, og pronomener-anvendelse.

Et andet karakteristisk træk ved grammatisk variation er at der meget ofte er en subtil betydningsforskel mellem de udtryk der varierer. Undersøgelser der går til sprogbrugen ud fra en beskrivende frem for normativ indfaldsvinkel, finder dog ofte at betydningsforskellen er anderledes end skolegrammatikken antager. Desuden er der sjældent tale om undtagelsesløse regler, men snarere om tendenser, og betydningsforskellene mellem varianterne er blot én af flere faktorer der influerer på den faktiske sprogbrug. Dette vil blive illustreret ud fra vores undersøgelser af generisk anvendte pronomener og ledstilling i ledsætninger.

Den oversete variation

I dette afsnit præsenterer vi to meget forskellige typer grammatisk variation som stort set er overset i den gængse diskussion af 'god' dansk sprogbrug. Først de to forskellige ledstillingsmønstre i danske ledsætninger, og dernæst de forskellige varianter af generelle udvidere.

Ledstilling i ledsætninger

Det er alment anerkendt at dansk grammatik skelner mellem to overordnede ledstillinger, som traditionelt kaldes henholdsvis hoved- og bisætningsledstilling. Sidstnævnte er kendetegnet ved at eventuelle sætningsadverbialer (fx *jo* og *måske*) er placeret mellem subjektet og det finitte verbal, dvs. ledstillingen er altid *sav* (subjekt-adverbial-finit verbal; jf. 3 nedenfor). Den såkaldte hovedsætningsledstilling er derimod kendetegnet ved at sætningsadverbialer er placeret *efter* det finitte verbal. Derudover har sætninger med denne ledstilling en særlig plads foran det finitte verbal som kaldes forfeltet eller fundamentfeltet, hvor andre sætningsled end subjektet kan placeres, dvs. ledstillingen *Fv(s)a*; jf. 1–2 nedenfor.

	F	v	s	a	
(1)	I morgen	tager	vi	nok	en tur på stranden
(2)	Vi	tager		nok	en tur på stranden i morgen
	s	a	v		
(3)	Han sagde at	vi	nok	tager	en tur på stranden i morgen

Som de traditionelle betegnelser angiver, regnes *sav*-ledstillingen som karakteristisk for ledsætninger, og placeringen af et sætningsadverbial eller en negation regnes i undervisningen ofte som et redskab til at afgøre om en sætning er syntaktisk underordnet eller ej (den såkaldte *ikke*-prøve). Skønt ledsætninger i nutidigt (konservativt) skriftsprog også altovervejende har *sav*-ledstilling, skal man ikke lede længe i talesproget før man støder på ledsætninger med *Fvsa*-ledstilling som (4–8) nedenfor.

- (4) det ærgerlige for dem er at de får **ikke** løn som konstablerne de får desværre kun værnepligtslønnen
- (5) men jeg vidste hun ville **ikke** sige det til min far
- (6) hvis du hører rigtig sønderjysk ikke så kan du lige så godt opgive at høre efter **fordi det forstår man **ikke** en pind af**
- (7) hun døde af en galopperende cancer som der var **ikke** nogen der vidste noget om
- (8) i Italien der er det jo sådan lidt at de vil **gerne** snyde hvis det er de kan sådan

Det fænomen at ledsætninger i talesproget forekommer med *Fvsa*-ledstilling, nævnes da også i alle de danske referencegrammatikker, men typisk som undtagelses- eller særtilfælde. I *Grammatik over det Danske Sprog* (GDS) gøres der

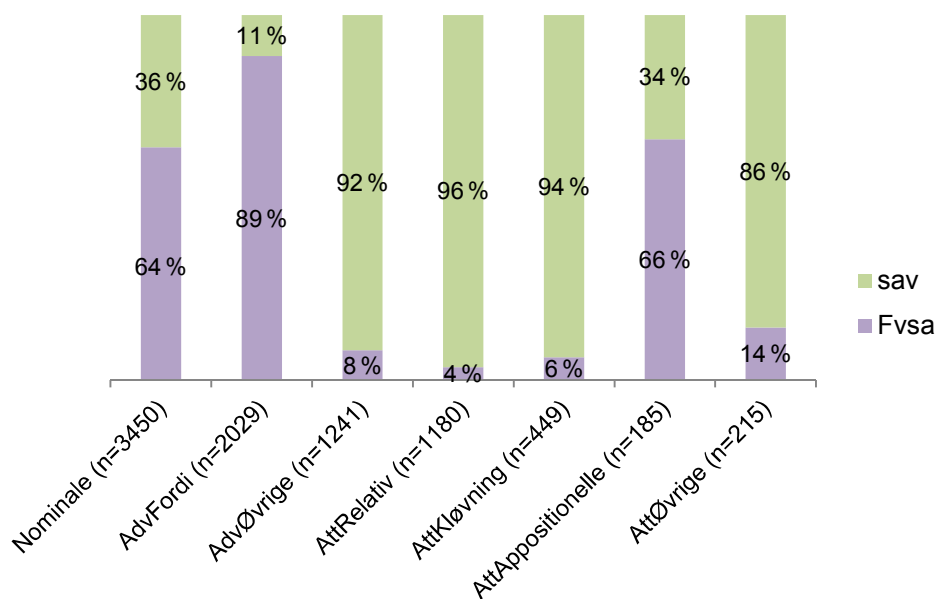
dog op med de traditionelle betegnelser i erkendelse af at ledstillingsforskellen ikke entydigt kan kobles til skellet mellem hel- og ledsætninger, men derimod angiver det der i GDS betegnes som sætningens illokutionære ramme (dvs. den ramme ledstillingen i sig selv giver for hvordan ytringen kan fortolkes i forhold til sproghandlingsværdi). Således betegnes de to ledstillinger i stedet som neutralt vs. deklarativt sætningsmønster, hvor sav-ledstillingen er den neutrale i ledsætninger (åben for alle illokutionære rammer) og Fvsa-ledstillingen den deklarativ (hvilket betyder at den har 'arvet' træk fra deklarativt sætningsmønster).

Vi har på Sprogforandringscentret gennemført en undersøgelse af ledstillingsvariation i ledsætninger i en del af vores store talesprogs-korpus. I de i alt 132 samtaler fra København og Vinderup der indgår i undersøgelsen, undersøgte vi samtlige ledsætninger der indeholder et sætningsadverbial, og hvor det således kan afgøres om sætningen har Fvsa- eller sav-ledstilling. Det drejer sig om i alt næsten 9000 ledsætninger. Resultaterne overraskede os fordi det viste sig at helsætningsordstilling er langt hyppigere end vi havde forventet: Set under ét har lige knap halvdelen (49 %) af alle ledsætningerne Fvsa-ledstilling, og den traditionelle betegnelse helsætningsledstilling må alene af den grund siges at være problematisk. (Her og i det følgende fraregner vi de typer af ledsætninger der har obligatorisk Fvsa-ledstilling. Det drejer sig dels om de såkaldt spørgeformede betingelsessætninger, fx ”elsker man ikke hinanden så må man jo se sig om efter noget nyt”, dels om ledsætninger der er placeret *foran* en anførende eller modificerende ('neustisk') helsætningsstamme, fx ”vi æder ikke herovre sagde jeg” og ”han er i hvert fald afrikaner vil jeg tro”).

Som det fremgår af Figur 1, er Fvsa-ledstilling dog langt fra jævnt fordelt over ledsætningstyper (de typer som ledsætningerne kan opdeles i ud fra deres syntaktiske funktion i den sætning de er del af). Fvsa-ledstilling forekommer i alle ledsætningstyper, men er klart mest hyppig i tre typer ledsætninger, nemlig:

- *nominale* ledsætninger, dvs. ledsætninger der kan optræde som fx subjekt eller objekt i sætningen (jf. Eksempel 3–5)
- *adverbielle* ledsætninger indledt med *fordi* (jf. Eksempel 6)
- *appositionelle* ledsætninger, dvs. ledsætninger som udbygger eller forklarer et led i oversætningen, men som i øvrigt i sig selv er semantisk komplette (jf. Eksempel 8)

I disse typer af ledsætninger er Fvsa-ledstilling faktisk væsentligt hyppigere end sav-ledstilling. Derimod er Fvsa-ledstilling sjældent i relativsætninger (jf.

Figur 1: Ledstilling i ledsætninger i Sprogforandringscentrets talesprogs korpus (Vinderup og København). Forkortelsen Adv står for adverbelle ledsætninger, forkortelsen Att for attributive ledsætninger (hvor en undergruppe er de appositionelle).

Eksempel 7) og i de fleste andre typer af adverbelle ledsætninger end dem der indledes med *fordi* (fx *hvis-* og *når-*ledsætninger).

Det er bemærkelsesværdigt at en så stor forskel mellem tale- og skriftsproget i vidt omfang er gået ubemærket hen. Det er vores klare fornemmelse at mange lærere retter deres elevers skriftlige sprogbrug mht. hvor sætningsadverbialer og negationer skal placeres i ledsætninger, og som nævnt bliver placeringen af negationer anvendt i pædagogiske fremstillinger som et diagnostisk redskab til at afgøre om noget er en hel- eller ledsætning. Alligevel er ledstillingen i ledsætninger ikke noget der indgår i diskussioner om korrekt sprog, og anvendelsen af Fvsa-ledstilling i ledsætninger synes også kun i meget begrænset omfang at være påvirket af talernes alder, socialklasse og køn, hvilket heller ikke tyder på at der er tale om en sproglig variation der bliver socialt vurderet.

Generelle udvidere

En helt anden, men også stort set overset, variation finder vi i en gruppe udtryk der har været kaldt 'løse udgange' og 'påhængsudtryk' på dansk, men som beskrives bedst indholdsmæssigt med en direkte oversættelse fra det engelske *general extenders* til 'generelle udvidere'. Det er udtryk som *og sådan*

noget, eller noget i den stil, og al den slags der, som alle knytter sig til et eller flere elementer der hører sammen i en kategori. De er generelle i deres form, som indeholder bredt henvisende pronomener (*noget, de der*) og meget abstrakte sammenfattere (*slags, i den stil*), og de fungerer som udvidere fordi de viser at der kunne have været nævnt flere elementer fra kategorien. Udtrykkene forekommer typisk ved kategorier som ikke gives nogen samlebetegnelse, men blot identificeres ved at medlemmer af kategorien remses op, jf. disse eksempler fra vores materiale (9–11):

- (9) aids # og # incest og # alle de ting som er så meget fremme i tiden nu # altså miljø og alt det der
- (10) det var kun fordi lejligheden havde været øh meget # hårdt ramt af fugt og # og # svamp og alt muligt andet at den var blevet grund forbedret
- (11) som jeg kan klappe sammen eller # bare lige o- rejse # lægge på skrå eller et eller andet

Som det fremgår af eksemplerne, er der meget stor variation i udtrykkenes sammensætning, men til gengæld udfører de samme kommunikative funktion, nemlig som nævnt at angive at der kunne have været nævnt flere eksempler fra samme kategori. Denne funktion er i den internationale forskning blevet knyttet til endnu andre funktioner som har mere med interaktionen mellem afsender og modtager at gøre end med det sagforhold de taler om.

En af disse funktioner er at tilkendegive at afsender og modtager tilhører et fællesskab der deler erfaringer og livsanskuelser i en grad så modtageren sagtens selv kan regne ud hvilken kategori af genstande, aktiviteter eller andet det er afsenderen hentyder til. Afsenderen appellerer altså til modtagerens evne til selv at supplere med mulige fortsættelser af den liste der er påbegyndt, og samtidig viser afsender tiltro til at modtager kan netop det. Det er en særlig form for høflighed som mindsker afstanden mellem de samtalende ved at markere at man tilhører samme gruppe (eng. *in-group membership*).

En anden af funktionerne drejer sig om interaktion på et andet niveau, nemlig det der ligger i selve samtalens struktur. Når man taler sammen, er man nødt til at orientere sig efter hvornår den anden taler er ved at afslutte sin ytring. Ellers kan man ikke vide hvornår det er rimeligt at komme med sit eget bidrag. Det har været beskrevet for generelle udvidere i svensk og engelsk at de kan bruges til at signalere at ens ytring er slut (hvilket ligger i naturlig forlængelse af at de forekommer som sidste led i en liste, og dermed også jævnligt forekommer til sidst i ytringen).

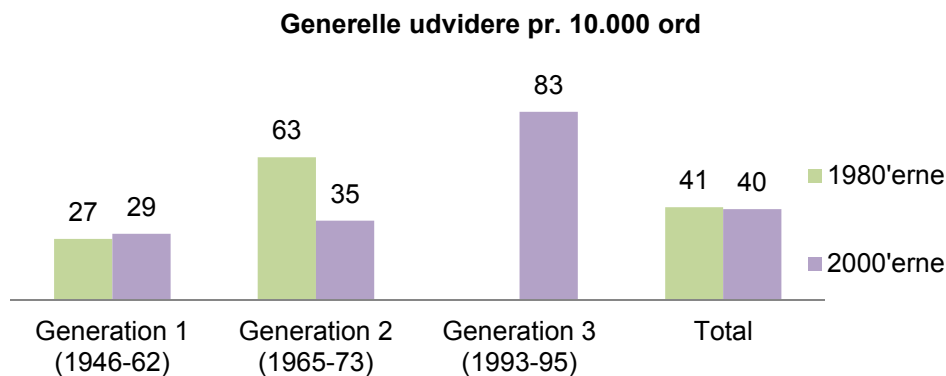
Vores undersøgelse af generelle udvidere i Sprogforandringscentrets optagelser fra København viser at der er stor forskel på hvordan forskellige typer bliver brugt i forhold til denne form for samtalestrukturering. Her sammenligner vi blot to af de mange undertyper vi har fundet, nemlig dels den type der indeholder begge elementerne *sådan* og *noget/nogle*, dels den type der kun indeholder det ene af dem, nemlig *sådan*. Begge typer kan indeholde andre elementer også, som det fremgår af følgende eksempler:

- (12) jeg ved det ikke tror jeg sov # fyrrer timer eller sådan noget lignende de næste par dage hvor man bare lå i solen # og blev rødskoldet ha
- (13) fangerne var glade for mig og # kaldte mig for smiley og # og sådan nogle ting så jeg syntes selv jeg var en god betjent
- (14) så alle de store piger fandt sammen og så kunne vi jo lave et eller andet for dem # rende og stjæle cigaretter eller sådan et eller andet ha #
- (15) så kørte vi ud at se # forskellige ting # ved Brejning og # Vejle og Fredericia og # sådan ude omkring #

Forskellen på disse to typer generelle udvidere kan ses ved at analysere hvordan samtaleparterne strukturerer deres samtale lige omkring disse udtryk. Det viser sig at ved *sådan noget*-typen fortsætter taleren bare med at tale videre, og modparten kommer kun sjældent ind med sit eget bidrag på dette sted. Omvendt gælder det for den kortere *sådan*-type at taleren typisk holder en pause, og modparten begynder at tage ordet.

Det er slående at begge parter orienterer sig ensartet mod typen af generel udvider. Det tyder på at der er en tendens til funktionel arbejdsdeling mellem udtrykkene som folk agerer efter selv om de næppe er klar over at der overhovedet eksisterer disse forskellige varianter. I den forstand er der altså også her tale om et eksempel på grammatisk variation som tilsyneladende går under radaren.

Men til forskel fra ledstilling i ledsætninger finder vi en væsentlig social variation i brugen af disse udtryk. Når vi tæller den samlede gruppe af generelle udvidere, kan vi se at unge bruger dem langt hyppigere end ældre. Det kan man se i Figur 2, som viser det gennemsnitlige antal af generelle udvidere pr. 10.000 ord.

Figur 2: Brugen af generelle udvidere i Sprogforandingscentrets optagelser fra København.

Læg mærke til de to kolonner som viser Generation 2's brug af generelle udvidere. Her kan vi se at de i de første optagelser fra 1980'erne, hvor de er mellem 14 og 22 år gamle, bruger over 60 generelle udvidere for hver 10.000 ord. Men 20 år senere har de fralagt sig den relativt høje frekvens af disse udtryk, og bruger dem nu med omtrent samme frekvens som Generation 1 gør (i både de nye og de gamle optagelser). Der er altså tale om en aldersbettinget forandring: Man bruger mange generelle udvidere mens man er ung, men væsentligt færre som voksen, og det mønster gentager sig fra generation til generation. Af total-kolonnerne kan man således se at hyppigheden af generelle udvidere samlet set ikke ændrer sig fra 1980'erne til 2000'erne.

På samme tid ser vi dog forandringer over tid mht. hvilke typer af generelle udvidere der bruges: I perioden fra 1980'erne til 2000'erne falder anvendelsen af udtryk med *sådan (noget)* mens især udtryk med *andet* (fx *eller et eller andet*) og *det/de* (fx *og alt det der*) stiger.

En af årsagerne til at generelle udvidere ikke har været kommenteret ofte i en dansk kontekst, er formentlig at de ikke er obligatoriske (sådan som valget mellem de to ledstillingstyper er så snart der indgår et sætningsadverbial i ledsætningen), og i øvrigt ikke har fundet vej til skriftsproget i særlig høj grad. Selvom en udbredt brug af generelle udvidere i talesproget muligvis kan genkendes som et særligt ungdomstræk hvis man gør folk opmærksomme på det, er den store mængde af undertyper og funktionelle arbejdsdeling mellem dem givetvis helt uerkendt hos den læge sprogbruger.

Variation som fejl eller 'misvisende' sprogbrug

Andre grammatiske variationsfænomener fanges derimod tydeligvis af i hvert fald visse sprogbrugerers radar for hvad der udgør 'korrekt' dansk. Det gælder

fx to af de andre variationsfænomener vi har studeret på Sprogforandringscentret, nemlig variation i forhold til hvilken form der anvendes i forbindelse med 1) generisk anvendte pronomener og 2) reflektivt anvendte pronomener. I det første tilfælde (som er beskrevet i Kapitel 1) er der tale om en øget brug af andenpersonspronomenet *du* i stedet for *man* som tog fart i 1970'erne og 1980'erne, og som faktisk bliver lagt mærke til af i hvert fald nogle sprogbrugere. Således har der i samme periode været en række debatindlæg som udtrykker bekymring for udviklingen, først og fremmest i forhold til muligheden for misforståelser men også for at ordet *man* helt forsvinder fra dansk, måske under påvirkning fra engelsk. Som et illustrativt eksempel kan nævnes journalisten Bent Henius' indlæg i tidsskriftet *Mål & Måle* i 1987 (nr. 1, s. 4–5):

Fordanskningen af det engelske 'you' er unødvendig og vildledende [...] Jeg kæmper en fortvivlet kamp mod mine kolleger, først og fremmest i fjernsynet, for at bevare det gode danske ord 'man'. Når jeg holder foredrag eller underviser plejer jeg at fortælle om den kvinde jeg interviewede, og som sagde til mig: 'Når du har din menstruation' [sic].

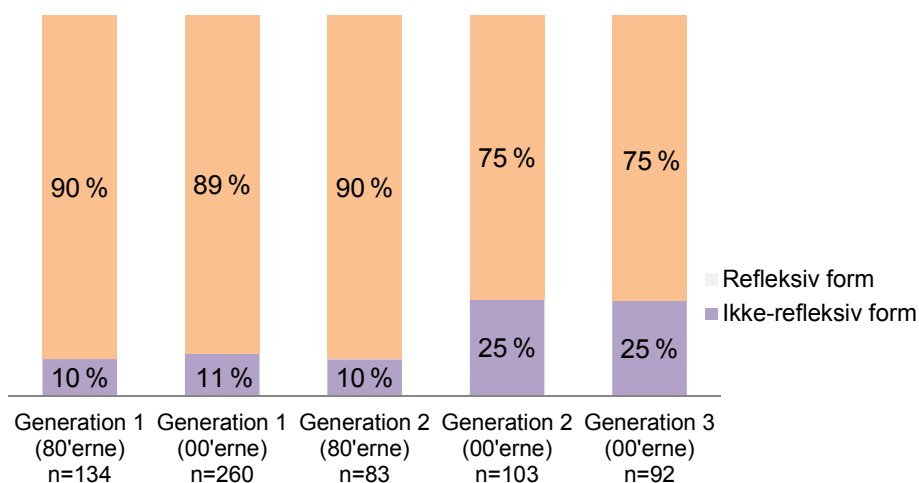
Henius argumenterer dels ud fra en rent konservativ præmis ("bevare det gode danske"), dels ud fra en opfattelse af at den nye anvendelse af *du* er ulogisk eller misvisende: *du* refererer som andenpersonspronomen til tilhøreren, tilhøreren er i dette tilfælde en mand, og mænd har ikke menstruation. Det sidste er naturligvis rigtigt på det rent faktuelle plan, men på det plan der handler om relationen mellem taler og tilhører, er anvendelsen ikke nødvendigvis misvisende. Vores undersøgelser af fænomenet viser at *du* netop anvendes når taleren ønsker at invitere tilhøreren til at se de omtalte fænomener 'indefra', dvs. fra den generaliserede persons synsvinkel. Den måde at forholde sig til variation på som kommer til udtryk hos Henius, er imidlertid meget karakteristisk for hvordan grammatisk variation behandles i de tilfælde hvor den overhovedet bemærkes: Kun den ene af de former der indgår i variationen, antages at afspejle de logiske relationer mellem de størrelser sætningen refererer til – eller de to former angives at betyde to helt forskellige ting.

Dette ses endnu mere tydeligt i forbindelse med reflektivt anvendte pronomener, hvor variationen slet og ret behandles som sprogfejl, og hvor anvendelsen af *sin* vs. *hans/hendes* er fast indslag i alle vejledninger om korrekt sprog. Med reflektiv anvendelse menes der at pronomenet henviser til – eller rettere: har samme reference som – sætningens subjekt, som det fx ses i de autentiske eksempler (16–18) nedenfor.

- (16) han øh havde udset sig hele det sydsjællandske område som som øh **hans** øh private jagtmarker
- (17) han havde hundred halvtreds myggestik på **hans** venstre side af kroppen
- (18) men hun blev færdig med første del af **hendes** uddannelse øh her i august ikke

Ifølge den norm der beskrives i de fleste grammatikker og i alle vejledninger i korrekt dansk, skal der her anvendes en form af det possessive pronomener *sin* idet de markerede pronomener har samme referent som sætningens subjekt (*han* i 16 og 17 og *hun* i 18), og idet der er tale om et subjekt i ental. Ved i stedet at anvende *hans* og *hendes* angives det således ifølge normen at der henvises til en anden størrelse end sætningens subjekt, sådan at fx (18) betyder at kvinden (subjektet *hun*) blev færdig med en anden kvindes uddannelse. De fleste vil dog formentlig være enige om at det ikke kan være talerens hensigt med sætningerne: Den mest oplagte læsning er at jagtmarkerne, kroppen og uddannelsen er subjekternes egne. For de fleste vil en sådan sprogbrug formentlig heller ikke være ukendt, man er måske endda selv blevet rettet for den. Hvis den ikke forekom, ville der jo i øvrigt ikke være grund til at vejlede i at undgå den. Alligevel opfattes anvendelsen af *hans* og *hendes* i stedet for *sin* i sådanne kontekster ikke som variation, men som noget forkert eller ugrammatisk, ifølge 'dansk grammatik'.

Undersøgelsen af reflektivt anvendte pronomener i Sprogforandringscentrets talesprogs-korpus (328 samtaler fra Vinderup, Odder, Næstved og København) har for det første påvist at variationen mellem den refleksive form *sin* og de ikke-refleksive former *hans/hendes/dens/dets/deres* først og fremmest ses i forbindelse med reference til en person i ental (som eksemplerne ovenfor), hvor der altså ofte bruges *hans* eller *hendes* i stedet for *sin*, som normen ellers foreskriver. Der er altså ikke tale om en generel 'forvirring' i forhold til anvendelsen af *sin*, men om at der er en vis tilbageholdenhed i forhold til at anvende *sin* med henvisning til en person (i modsætning til en ting, et abstrakt eller et generaliseret *man*). For det andet tyder resultaterne på at der er en forandring i gang i retning af mindre anvendelse af *sin* på Sjælland (i Jylland har *sin* traditionelt været mindre anvendt end i resten af landet i forbindelse med henvisning til en person). Denne forandring kan spores hvis de sjællandske forekomster af reflektivt anvendte pronomener opdeles i forhold til informanternes fødeår og optagetidspunktet (se Figur 3).

Figur 3: Refleksivt anvendte pronominer med person-reference, Sjælland.

I Generation 2, dvs. de informanter der er født i perioden 1965–1973, ser vi at anvendelsen af ikke-refleksive former (altså *hans* og *hendes*) stiger fra 10 % til 25 % i perioden fra de gamle optagelser (fra 80'erne) til de nye (fra 00'erne). I de nye optagelser ligger de hermed på højde med Generation 3, de yngste informanter, som er født i perioden 1990–1995 og dermed af naturlige grunde kun er optaget i 00'erne. Derimod synes Generation 1, som er født i perioden 1942–1962, ikke at deltage i sprogforandringen: De ligger på samme relativt lave niveau mht. anvendelsen af ikke-refleksive former i de nye optagelser som i de gamle (og i de nye optagelser adskiller de sig således statistisk signifikant fra begge de to grupper af yngre talere).

Forandringen er en udvikling væk fra den norm der fremføres af skolelærere og vejledninger i korrekt sprog. Den sprogbrug der spredes, er med andre ord den traditionelt nedvurderede måde at tale på. Dette synes umiddelbart paradoksalt hvis man antager at den offentlige diskurs – samfundets 'officielle' sprogideologi – har betydning i sprogforandringsprocesser (se Kapitel 1 om sprogbrug og sprogholdninger). Det hører med til billedet at *sin*-frekvensen er højere i 'arbejderklassen' end i 'middelklassen'. Det betyder at denne ændring ligner andre 'senmoderne' sprogforandringer – såvel i Danmark som i andre samfund – hvor åbent stigmatiserede sprogræk der oprindeligt kendetegnede hovedstadens arbejderklasse, spredes til resten af landet (i Danmark drejer det sig om det såkaldt lavkøbenhavnske talesprog; jf. fx det 'flade a'). En mulig forklaring på det spredningsmønster er at disse sprogræk, til trods for den åbne stigmatisering, mere 'skjult' eller underbevidst associeres med positive aspekter ved storbylivet, såsom dynamik, selv-sikkerhed og 'coolness' (se Kapitel 1). Der sker således en uofficiel revurde-

ring af visse måder at tale på som fører til en mere kompleks situation mht. hvad der opfattes som det bedste sprog. Skønt alle formentlig stadig har kendskab til standardnormen for reflektivt anvendte pronomener, kan den mere komplekse situation føre til at presset på den enkelte taler i retning af at stræbe efter standardnormen er mindre i dag end den har været tidligere i det 20. århundrede.

Variation og betydningsforskelle

Som det er fremgået ovenfor, kan der være betydningsforskel mellem de former man undersøger, samtidig med at der er variation og forandring i deres anvendelse. Det gælder for de fleste eksempler på variation på niveauer over det rent udtalemæssige, dvs. morfologi (forskellige bøjningsformer), syntaks (forskellig ledstilling eller forskellige syntaktiske roller) og naturligvis leksikon (forskellige ord og konstruktioner). Sådanne betydningsforskelle rejser spørgsmålet om hvorvidt der overhovedet er tale om varianter af 'det samme'.

Det har længe været anset som en forudsætning for variationsstudier at varianterne er 'semantisk ækvivalente', hvilket vil sige at de netop skal betyde det samme. William Labov, sociolingvistikens frontfigur gennem 50 år, har udtrykt det sådan at det vi undersøger, er "variable ways of saying the same thing". Den beskrivelse passer fint på fonetisk variation, men mindre godt på grammatisk variation, hvor der kan være mere eller mindre subtile betydningsforskelle, fx mellem generisk *du* og *man*, eller som vi vil uddybe det nedenfor, mellem de to ledstillingsmønstre i danske ledsætninger.

Hvis man mener at varianterne ikke har helt samme betydning, så må man i hvert eneste tilfælde overveje hvad der så binder dem sammen, eller med andre ord hvad der gør dem til *en variabel*. Det kan være at de har delvist overlappende betydninger, så man kan nøjes med at se på de tilfælde hvor de i praksis betyder det samme (fx *du* og *man* der begge kan bruges som generiske pronomener, men hvor *du's* anvendelse som egentligt andenpersonspronomen med direkte reference til tilhøreren må holdes udenfor idet pronomenet her ikke varierer med *man*). Det kan også handle om ytringer der udfører samme funktion på et mere overordnet plan, så man kan fokusere på overensstemmelser i den henseende (fx *ræk mig lige saltet* over for *rækker du mig lige saltet*, der begge fungerer som anmodninger selvom de er forskelligt udformet).

Betydningsforskel på ledstillingsmønstrene

Lad os se nærmere på ledstillingsforskellen i det lys: Fv(s)a-ledstilling og sav-ledstilling har i hvert fald det til fælles at de begge kan bruges i ledsætninger

på dansk (jf. Eksemplerne (3–8) ovenfor). I vores undersøgelse inddrog vi derfor alle de sætninger som blev indledt af en underordningskonjunktion (fx *at, når, hvis*) og/eller tydeligt indgik som fx subjekt eller objekt i en anden sætning (fx *jeg er godt klar over jeg ikke taler det pæneste sprog*), uden hensyn til hvilket ledstillingsmønster de i øvrigt havde. Derudover var det et krav at ledsætningen indeholdt et sætningsadverbial, for ellers ville vi ikke kunne se forskel på de to ledstillingsmønstre.

På den baggrund kunne man have valgt ikke at beskæftige sig mere med den mulige betydningsforskel mellem de to typer ledstilling men alene se på hvordan variable som fx talerens baggrund og optagetidspunktet influerer på ledstillingen. Vi gjorde i stedet det modsatte, og valgte at basere vores undersøgelse på eksisterende antagelser om hvad betydningsforskellen består i.

En række sprogforskere har givet deres bud på hvad effekten er af at bruge træk fra ledsætninger i en ledsætning (som ledstillingen i vores tilfælde). Nogle mener at det fremstiller ledsætningens indhold som en assertion, dvs. noget taleren hævder og selv står inde for. Det kalder vi assertionshypotesen. Andre har foreslået at det udpeger ledsætningen som bærer af den vigtigste information, altså vigtigere end indholdet af den oversætning som den indgår i. Det kalder vi forgrundshypotesen (hvor forgrund skal forstås som det der træder frem som det vigtigste, på baggrund af noget andet). Forskellen på de to kan nemmest vises ved at sammenligne nogle eksempler hvor vi i første omgang undlader at vise forskel på ledstillingsmønstrene. I Eksempel (18) er ledsætningen asserteret (hævdet), men i Eksemplerne (19) og (20) er ledsætningerne ikke-asserteret:

- (18) Peter fortæller at Louise er gået med Søren i byen.
- (19) Peter lider af den opfattelse at Louise er gået med Søren i byen.
- (20) Hvis Louise er gået med Søren i byen, bliver Peter jaloux.

Der er forskellige årsager til at ledsætningerne i (19–20) ikke er asserterede: I Eksempel (19) er ledsætningen 'forudsat falsk' og derfor ikke hævdet, mens ledsætningen i Eksempel (20) udtrykker en forestillet situation som heller ikke bliver fremstillet som sand af taleren.

Hvis man på den anden side skal kunne afgøre hvad der er den vigtigste information (dvs. den forgrundede del), ledsætningen eller oversætningen, er det nødvendigt med lidt mere kontekst:

- (21) A: Hvem var Louise i byen med i går?
B: Peter har fået at vide at hun var sammen med Søren.

- (22) A: Hvad er Peter så ophidset over?
 B: Han har fået at vide at Louise var sammen med Søren i går.

I B's svar i Eksempel (21) er det ledsætningen der er det vigtigste (det er nemlig den der fortæller hvem Louise gik i byen med), men i Eksempel (22) er det oversætningen der er det vigtigste (det er nemlig den der forklarer hvorfor Peter er så ophidset).

Antagelsen er nu at brugen af Fv(s)a-ledstilling i en ledsætning markerer at det er dér man skal finde den vigtigste information. Det betyder at (21' B) fint kunne have Fv(s)a-ledstilling, men ikke (22' B):

- (21') A: Hvem var Louise i byen med i går?
 B: Peter har fået at vide at hun var **nok** sammen med Søren.
- (22') A: Hvad er Peter så ophidset over?
 B: *Han har fået at vide at Louise var **nok** sammen med Søren i går.

Vi har undersøgt fordelingen af de to ledstillinger, ikke bare i forhold til hvilke typer af ledsætninger de forekommer mest i (se Figur 1), men også i forhold til om der er andre sproglige træk i konteksten der kan godtgøre at Fv(s)a enten er et signal om *forgrund* eller viser at ledsætningen er *asserteret*.

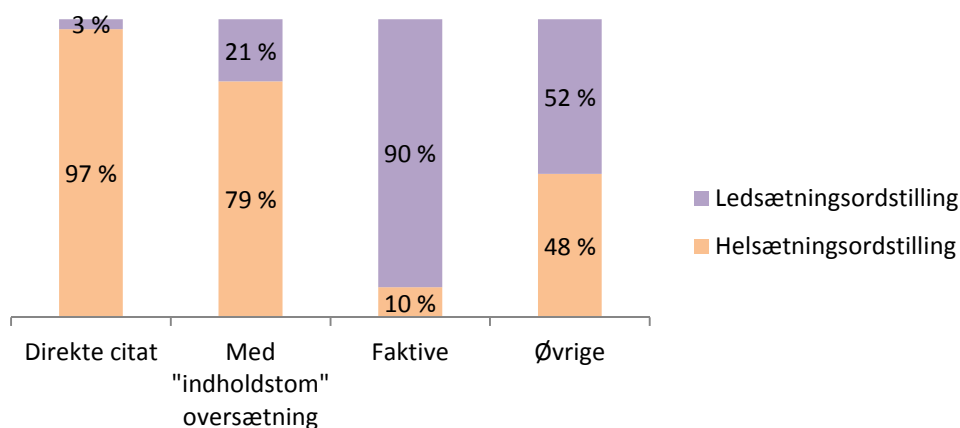
Den umiddelbare kontekst som en ledsætning forekommer i, er naturligvis dens oversætning. Derfor har vi kategoriseret oversætningerne i forskellige typer som kan relateres til spørgsmålet om hvorvidt ledsætningen er forgrunds- eller baggrundsinformation. Der er fx en type oversætninger som er blevet beskrevet som 'indholdstomme' eller 'fragmentariske'. De er kendetegnet ved at være meget korte, at have et førstepersonssubjekt (*jeg* eller *vi*) og et verbum der beskriver tanker, tro og viden som står i præsens, fx *jeg tror (at ...)*. På dansk har vi derudover en række andre oversætninger der på lignende måde tager forbehold for, eller på anden måde modificerer, det der bliver sagt i ledsætningen, men som ikke har et *jeg* som subjekt, fx *det er noget med at (...)*. Ledsætninger der følger efter sådan en oversætning, vil alt andet lige indeholde den vigtigste information, og dermed altså være i forgrunden. Derfor ville vi vente at der er en overvægt af ledsætninger med Fv(s)a-ledstilling netop i denne kontekst. Det er også hvad vi finder i vores data, nemlig 79 %. Se et par eksempler fra datamaterialet i (23) og (24).

- (23) ellers så øh så synes jeg det er **altså** virkelig fine forældre de har
 (Fv(s)a)
- (24) det er vist nok noget med at så er lejlighederne ikke så store (Fvsa)

En anden type oversætning har den modsatte effekt: Den tiltrækker sig opmærksomheden ved at give talerens (eller det grammatiske subjekts) vurdering af om det der omtales i ledsætningen, er godt eller skidt. Ledsætningen præsenteres samtidig som kendt information, dvs. som noget man allerede ved eller bare ikke har grund til at diskutere, se eksempler i (25–26):

- (25) det var måske bare lidt irriterende han aldrig var hjemme (sav)
 (26) der kan man jo så bagefter ærgre sig lidt over at man ikke havde købt # købt hende ud (sav)

Ledsætninger i den slags kontekst kaldes *faktive*, og forventningen ud fra de traditionelle beskrivelser er at de slet ikke kan forekomme med Fv(s)a-ledstilling. Helt så entydigt ser det ikke ud, men vi finder trods alt kun en lille procentdel faktive ledsætninger med Fv(s)a-mønstret, nemlig 10 %.

Figur 4: Ledstilling i nominale ledsætninger.

Som det fremgår af Figur 4, som viser resultaterne for nominale ledsætninger (dvs. ledsætninger der fungerer som fx subjekt eller objekt i oversætningen), har vi i undersøgelsen oprettet to øvrige grupper af ledsætninger baseret på træk fra oversætningen. Dels er det dem der udtrykker direkte anført tanke eller tale (kaldet 'Direkte citat' i Figur 4) – og de har ikke overraskende primært Fv(s)a-ledstilling, ligesom almindelige helsætninger. Dels er det en relativt stor gruppe af ledsætninger som ikke entydigt har ladet sig klassificere under nogen af de andre overskrifter (kaldet 'Øvrige'), og de ligger ikke overraskende i midten mht. tendens til Fv(s)a-ledstilling.

For disse ledsætninger er vi nødt til at undersøge betydningsforskellen på en anden måde end ved at kategorisere oversætningen. En af disse måder

fokuserer på typen af sætningsadverbial i ledsætningen. De mest dialogiske sætningsadverbialer, dvs. dem der i særlig grad peger på relationen mellem taler og tilhører (fx *jo* der groft sagt signalerer enighed, og *da* som omvendt markerer en uenighed), optræder oftest med Fv(s)a-ledstilling. Eksempel (27) viser en ledsætning med det dialogiske adverbial *jo*, og Eksempel (28) en med en anden type sætningsadverbial, nemlig *kun*.

- (27) og så # øh foreslog hun at jeg kunne jo prøve at ringe ud på MGK og så spørge om jeg kunne komme i praktik der (Fv(s)a)
- (28) så ville det jo være træls hvis de kun kan dansk dem der står derinde (sav)

Vi mener at tilstedeværelsen af dialogiske adverbialer i sig selv er tegn på at ledsætningen indeholder den vigtigste information, og at det derfor er forventeligt at ledstillingen er i overensstemmelse med det. Resultaterne viser da også at ledsætninger med dialogiske adverbialer (ud over *jo* og *da* er det blandt andre *sgu*, *altså*, *dog*, og *skam*) langt oftere forekommer med Fv(s)a-ledstilling end ledsætninger med andre typer af adverbialer.

Vi kan altså se klare effekter af den formodede betydningsforskel i den sproglige kontekst, og i det hele taget spiller de sproglige faktorer en stor rolle i afdækningen af hvordan ledstillingstyperne bliver brugt. For de nominale ledsætninger spiller de sociale faktorer, dvs. talerens køn, alder, socialklasse og geografiske tilhørsforhold, kun en marginal rolle. Men for de adverbialle ledsætninger (fx sætninger der indledes med *når* og *hvis*, se Eksempel 28), finder vi en statistisk signifikant (om end relativt lille) geografisk forskel der viser at de jyske talere bruger mere Fv(s)a-ledstilling end de københavnske, og en socialklasseforskel der viser at arbejderklassetalere bruger det (lidt) mere end middelklassetalere.

Selv om det altså er tydeligt at valget mellem de to ledstillinger i høj grad påvirkes af betydningsforskellen mellem dem, er der tale om statistiske tendenser snarere end nagelfaste regler, og variationen er delvis socialt betinget. Der kan være i hvert fald to forklaringer på de socialt betingede forskelle: For det første kan det være at jyder og arbejderklassetalere i højere grad end københavnere og middelklassetalere konstruerer komplekse sætninger på en måde så den vigtigste information er at finde i ledsætningen. I givet fald vil betydningsforskellen mellem de to ledstillinger være ens i hele befolkningen, og grunden til en større anvendelse af Fv(s)a-ledstilling hos jyder og arbejderklassetalere ville være at de simpelthen konstruerer sætninger forskelligt set i forhold til den information der skal formidles. For det andet kan der være tale om en normkonflikt imellem to forskellige normer for ledstilling i ledsætninger som i højere grad slår igennem hos københavnere og middel-

klassetalere end hos jyder og arbejderklassetalere, og får de førstnævnte til at være mere tilbageholdende med at anvende Fv(s)a-ledstilling i ledsætninger. Konflikten står mellem normen om at anvende Fv(s)a-ledstilling i forgrunde-ede ledsætninger (som vi ud fra vores undersøgelse kan konstatere står rigtig stærkt i talesproget) og normen om altid at anvende sav-ledstilling i ledsætninger, dvs. den norm som skolen foreskriver i hvert fald for skriftsproget, og som er i fokus i de fleste grammatikbeskrivelser. At københavnere og middelklassetalere i højere grad følger denne norm, ville ikke være overraskende set i forhold til andre former for sproglig variation, fx pronomenvalg i forbindelse med refleksivt anvendte pronomener, som følger nøjagtig samme mønster.

Eksistensen af grammatisk variation

Som vist i dette kapitel, er der flere grunde til at grammatisk variation kun sjældent bliver set som en form for variation i det hele taget. Nogle systematisk varierende udtryk bliver overset i den forstand at folk simpelthen ikke lægger mærke til dem. I andre tilfælde bliver ikke-standard-varianter lagt mærke til, men samtidig blot anset som fejl eller som misvisende brug af sproget, altså noget som på en eller anden måde strider mod 'dansk grammatiks' egentlige væsen – hvad det så er.

Der ligger her ofte en antagelse om at en variant har en forkert betydning i forhold til den sammenhæng hvori den er brugt. En af vores pointer er dog at en detaljeret, deskriptiv undersøgelse af hvordan folk faktisk taler, kan vise at betydningen er en anden end den man (traditionelt) har antaget. Det gælder fx brugen af *du* som generisk pronomener og brugen af helsætningsledstilling i ledsætninger.

En anden pointe er at sådanne betydningsforskelle mellem grammatiske varianter ikke altid er determinerende for sprogbrugen. I ingen af de tilfælde vi har undersøgt, var der kategoriske regler, kun mere eller mindre stærke tendenser. Vi finder også (mere eller mindre) social variation i alle de tilfælde vi har undersøgt, og i de fleste tilfælde også forandringer over tid. Sproget tilbyder et væld af muligheder for at udtrykke sig – *om* noget, og *som* nogen. Også i grammatikken giver det ophav til masser af variation.

Hvis man vil læse mere ...

- Christensen, Tanya Karoli & Torben Juel Jensen. 2014. Sætningsadverbialer i ledsætninger som forgrundssignal. *Ny Forskning i Grammatik* 21. 37–53.
- Christensen, Tanya Karoli & Torben Juel Jensen. (under udgivelse). Deklarativ ledstilling i adverbielle ledsætninger. *MUDS* 15.
- Jensen, Torben Juel. 2009. Generic variation? Developments in the use of generic pronouns in late 20th century spoken Danish. *Acta Linguistica Hafniensia* 41. 83–115.
- Jensen, Torben Juel. 2009. Refleksivt anvendte pronominer i moderne dansk. *Ny Forskning i Grammatik* 16. 131–151.
- Jensen, Torben Juel. 2011. Ordstilling i ledsætninger i moderne dansk talesprog. *Ny Forskning i Grammatik* 18. 123–150.
- Jensen, Torben Juel. 2013. Grammatik og sprogbrugsanalyse. Tilfældet refleksivt anvendte pronominer. Dorte Duncker; Anne Mette Hansen & Karen Skovgaard-Petersen (red.) *Betydning & forståelse. Festskrift til Hanne Ruus*. København: Selskab for Nordisk Filologi. 209–223.
- Jensen, Torben Juel & Tanya Karoli Christensen. 2013. Promoting the demoted: The distribution and semantics of “main clause word order” in spoken Danish complement clauses. *Lingua* 137. 38–58.

Tanya Karoli Christensen, lektor i dansk sprog, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet.

Tilknyttet Sprogforandringscentret fra 2010 først som postdoc, siden som lektor. Siden 2013 leder sammen med Torben Juel Jensen af centrets arbejde med grammatisk variation. Leder af centrets arbejde med semantisk variation. E-mail: tkaroli@hum.ku.dk

Torben Juel Jensen, lektor i dansk sprog, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet.

Tilknyttet Sprogforandringscentret fra dets begyndelse i 2005 først som postdoc, siden (fra 2008) som lektor. Leder af centrets arbejde med grammatisk variation og centralt placeret i korpusopbygningen. E-mail: tjuelj@hum.ku.dk